

LEGALIZACIJA USPOSTAVE SUSTAVA TERORA U NDH: KONTEKST GLINSKIH ZLOČINA 1941. GODINE

Ivo Goldstein

UDK: 321.64(497.5)“1941“(094.1)

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Tema rada je uspostava sustava državnog terora u NDH tijekom 1941. godine. Autor daje pregled donošenja zakona i zakonskih odredbi koje su legalizirale zločine nad civilima, posebno Srbima i Židovima. Pored donošenja rasnih zakona temeljito je izmijenjeno kazneno zakonodavstvo, propisano ustrojavanje prijevika sudova i pokretnih prijevika sudova te imenovanje podobnih sudaca. Iako su likvidacije započele i prije ovih propisa, njihovim donošenjem stvoren je svojevrsan pravni okvir za sustavni državni teror koji je za posljedicu imao masovne likvidacije, deportacije u logore i progon stanovništva.

Summary ► This paper deals with the establishment of systemic government-backed terror in the ISC during 1941. The author presents an overview of legislation and regulations passed to legalise crimes against civilians, particularly Serbs and Jews. As well as passing new racial laws, the government fundamentally altered the penal code and provided for the establishment of courts martial, including circuit courts, and the appointment of sympathetic judges. Liquidation had already begun before the introduction of these new regulations but their passage helped reinforce a *sui generis* legal framework for systemic state-backed terror that resulted in mass liquidation, deportation to death camps, and large-scale expulsions of the population.

Ključne riječi ► Nezavisna Država Hrvatska, državni teror, kazneno zakonodavstvo NDH, prijevika sudovi, žrtve prijevika sudova, masovni zločini, Mirko Puk

Keywords ► Independent State of Croatia, state terror, the penal code of the ISC, courts-martial and their victims, mass crimes, Mirko Puk.

Ovaj tekst ne bavi se direktno dvama zločinima u Glini, prvim počinjenim u svibnju, a drugim potkraj srpnja, odnosno prvih dana kolovoza 1941. godine, ali ih pokušava staviti u povijesno-politički kontekst: prvenstveno, radi se o uspostavi sustava terora u kojem su glinski zločini bili važan dio mozaika.

Teror je bio u samoj biti funkcioniranja države koja je bila ciljano zločinačka. Uspostavljao se postupno, tijekom prvih tjedana i mjeseci postojanja NDH te se zbivao u raznim domenama: donošeni su zakoni i zakonske odredbe, antikomunistička, antisrpska i antižidovska propaganda postajale su sve žešće i agresivnije, u međuvremenu su se događala prva pojedinačna ubojstva koja su ubrzo prerasla u masovne likvidacije.¹ U lipnju su počele deportacije u logore, a početkom srpnja, uz dramatičan porast masovnih zločina, pokrenuta su i iseljavanja više desetaka tisuća Srba u Srbiju.²

Mnogo se pisalo o raznim aspektima izgradnje sustava terora, o nekim segmentima toga procesa literatura je narasla gotovo do nepreglednosti. No, o tome kakve su zakonske odredbe donošene, kako su se ustrojavali prijevika sudovi, kako je to utjecalo na cjelokupan proces, nije se pisalo – i baš se tim pitanjem bavi ovaj tekst. Radi se o kaznenom pravu, „koje je velikim dijelom imalo karakter ratnog prava, a osobito načelu zakonitosti“.³

I, valja naglašavati: osim ove zakonske linije, postojala je i ona arbitrarna, paralelna, koja je uglavnom išla od Ante Pavelića, preko Eugena Dide Kvaternika prema Maksu Luburiću i onda prema njegovim izvršiteljima na terenu.

U obje ove linije zapovijedanja važna je karika bio dr. Mirko Puk, predratni glinski odvjetnik i ministar pravosuđa u vladi NDH od travnja 1941. godine, jer je on, ako ne neposredni poticatelj ili naredbodavac glinskih zločina, onda svakako posredno za njih odgovoran. U osobi Mirka Puka očrtava se i dualizam terora u NDH: on, s jedne strane, kao pravni stručnjak, pažljivo gradi sustav

terora utemeljen na zakonskim odredbama i prijekim sudovima, a s druge, u najmanju ruku zna kakvi se zločini spremaju ili događaju u Glini – mimo njegovih zakonskih odredbi i prijekih sudova – i ništa ne čini da se to ne dogodi.

Već od 10. travnja mogli su se iščitavati znakovi da će novi režim vrlo brzo posegnuti za mjerama žestoke represije. Tih prvih dana bile su to još samo prijetnje, ali do njihova je ostvarivanja trebalo prijeći kratak put. Predstojnik Odjela za željeznički promet u Ministarstvu Hrvatskog domobranstva Josip Marković je već toga dana, 10. travnja, uputio proglas željezničarima u kojem je pripremio da će se za „malu sabotažu“ odmah upućivati „na prisilan rad na 5 do 20 godina“, a u „težim slučajevima kaznu smrti“.⁴ Karakterističan je slučaj Šibenika: u njemu je potpukovnik Oton Elblinger, inače dotadašnji načelnik štaba Komande grada, preuzevši vlast tih travnjaških dana u ime novoga režima, naredio „da se svi građani moraju pokoravati zapovjedništvu grada i čuvati red i mir“. Marijan Nikšić kao „ustaški zapovjednik“ ovu je naredbu nadopunio, istaknuvši da će svi oni koji „ne predaju oružje biti strijeljani“.⁵

Eugen Dido Kvaternik je kao šef javne sigurnosti za grad Zagreb 16. travnja proglasom pozvao sve one koji se u gradu neovlašteno zadržavaju, tj. sve one koji u njemu nemaju stalnog prebivališta, a napose „sve bivše srpske vojnike, četnike i pripadnike drugih neprijateljskih redovitih ili neredovitih postrojbi kao i sve ostale nepoćudne i nepoželjne elemente“, da se u roku od šest sati udalje s područja Zagreba i okolice. U proglasu se nadalje kaže da tko god se od navedenih poslije toga roka tu zateče, bilo s oružjem, bilo bez oružja bit će odmah na licu mjesta u smislu posebnih odredaba strijeljan.⁶

Osnova za ustrojavanje čitavog pravnog sustava kojim se ozakonjuju teror i određuju državne institucije koje će teror provoditi bila je *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, donesena 17. travnja: potpisao ju je Ante Pavelić. Time je ustaški režim započeo posao u kojem se ugledao na nacistički režim: kad je riječ o nepolitičkim kaznenim djelima, veći dio pravosudnog sustava i zakona Weimarske Republike ostao je na snazi i za vrijeme i nakon propasti Trećega Reicha, ali su sudovi za vrijeme nacističke vlasti izricali daleko više smrtnih kazni. Osim toga, osobe koje su bile osuđene tri ili više puta – čak i za lakša kaznena djela – mogle su biti proglašene teškim kriminalcima i poslone na duge robije, čak i doživotne. Prostitutke i džepari proglašavani su za okorjele kriminalce i kao takvi opasnošću za „narodnu

zajednicu” (*Volksgemeinschaft*).⁷ Naposljetku, tisuće su bile uhapšene i dugotrajno zadržavane u zatvorima i logorima, a bez sudskog postupka. Iako su, dakle, i redovni sudovi u Reichu sudili za politička kaznena djela, čak su u tim procesima izricali i smrtne kazne, godine 1934. osnovana je nova vrsta suda – *Volksgesichtshof*, u prijevodu Narodni sudbeni stol ili samo Narodni sud, koji se bavio „politički važnim kaznenim djelima“. Na tim je sudovima, do njihova ukidanja u svibnju 1945., bilo izrečeno preko 5 000 smrtnih kazni. One su se izricale zbog članstva u Komunističkoj partiji, tiskanja i raspačavanja „nepoćudnih“ letaka, kao i zbog viceva na račun Hitlera i drugih visokih nacističkih dužnosnika: vidjet ćemo da su „izvanredni narodni sudovi“ odnosno „prijeki sudovi“ u NDH formirani i da su djelovali po nacističkom obrascu.⁸

Sl. 1. „Krv i čast hrvatskog naroda zaštićeni posebnim odredbama“, *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 78, 3. V. 1941., 1.

Spomenutom *Zakonskom odredbom za obranu naroda i države* utvrđeno je da svatko „tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje“ i nadalje „tko se učini krivcem zločina u točki 1. ima ga stići kazna smrti“. U sljedećoj točki utvrđeno je da „za sudovanje po ovoj zakonskoj odredbi postavlja ministar za pravosuđe izvanredne narodne sudove“. Nema sumnje da je termin „izvanredni narodni sudovi“ prijevod s njemačkog, odnosno da je prijevodu riječi *Volksgesichtshof* ministar pravosuđa Mirko Puk ili netko od njegovih suradnika samo pridodao epitet „izvanredni“, kako bi se naglasilo da je stanje izvanredno.⁹ Dvadesetak dana kasnije *Zakonska odredba za obranu naroda i države* je dopunjena odredbom po kojoj se kazna „ima izvršiti strijeljanjem“, a potom je pojašnjeno da je „krivac za zločinstvo veleizdaje“ onaj koji „na bilo koji način povrijedi samo čast“,

kao i onaj koji „na bilo koji način povrijedi samo životne interese hrvatskog naroda“.¹⁰ Nikada nije objašnjeno što su to „čast“, a što „životni interesi hrvatskog naroda“, ali su po toj zakonskoj odredbi bile u sljedećim mjesecima i godinama osuđene stotine i tisuće ljudi.

Kada su 30. travnja doneseni rasni zakoni, zapravo tri ključne protužidovske zakonske odredbe kojima su Židovi pretvoreni u izvandruštvenu kategoriju ljudi izloženih svakoj mogućoj diskriminaciji i lišenih bilo kakve zakonske ili društvene zaštite (*Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* i *Zakonska odredba o državljanstvu*), bio je to samo nastavak procesa u kojem je NDH u vrlo kratko vrijeme spremno prihvatila nacističko zakonodavstvo, u nekim segmentima i u znatno oštrijoj verziji.¹¹ Istovremeno se pooštavaju i odredbe o prijekim sudovima, o čemu će kasnije biti više riječi. Moguće da je u njihovoj doradi ili barem u nekim općim pravcima donošenje ovih odredbi koordinirao predsjednik Zakonodavnog povjerenstva Milovan Žanić, predratni odvjetnik u Novoj Gradiški, ali je njihov glavni autor i „duša“ bio ministar Puk, koji je percipiran kao pripadnik radikalne struje u ustaškom pokretu. Puk se zajedno s Pavelićem potpisao pod sve uredbe o prijekim sudovima, a na uredbu o pokretnim prijekim sudovima od 24. lipnja potpis je pridodao i Žanić.

Dakle, 3. svibnja je uz Pukov i Pavelićev potpis proglašena „Zakonska odredba o promjenama u kaznenom zakoniku od 27. siječnja 1929. i zakona o izmjenama i dopunama kaznenog zakonika od 9. listopada 1931. godine“. Iako vlasti NDH nisu donijele zakon o preuzimanju kaznenog zakona iz 1929., uz odgovarajuće izmjene i dopune koje su donesene u narednim tjednima i mjesecima nastavljena je njegova primjena *via facti*.¹²

Taj zakon iz 1929. godine sam po sebi, kao i njegove izmjene i dopune iz 1931., već su bili iznimno represivni – bio je to stvarno i simbolično jedan od stupova jugoslavenske monarhističke diktature. No, valja dodati da je i taj zakon bio samo postrožena verzija Zakona o zaštiti države iz 1921., koji je i sam, te 1921., kad je donesen, predstavljao snažan udar monarhističkog represivnog aparata na slabiju demokraciju u novoj jugoslavenskoj državi.¹³ Paradoksalno je da se radikalizam pravnih regula NDH izgrađivao uglavnom na temelju zakona Kraljevine Jugoslavije, države prema kojoj je ustaški režim javno iznosio najgore ocjene, zapravo, nije krio mržnju.

Kako su oba režima bila represivna (iako je NDH bila totalitarna, a monarhistička Jugoslavija autoritarna i ne-

demokratska, svojevrsni *ancien régime*), oba su zakonodavstva i posljedična sudska praksa morali biti vrlo slični, uz jedan dodatak: upravo pooštavanje kazni koje je proveo ustaški režim 1941. u odnosu na predratnu zakonsku regulativu jedan je od dobrih pokazatelja kako je teror 1941. bio žešći i sveobuhvatniji.

Zakonska odredba od 3. svibnja 1941. je, dakle, u dvadesetak slučajeva blaže ili neodređene sankcije iz zakonskoga teksta ispisanog 1931. godine (kaznjavanje „zatvorom ili novčano“) pooštavala – tako je za „neovlašćenu upotrebu znaka državne ili vladalačke vlasti ili njegovo uklanjanje, uništavanje, oštećivanje, prljanje ili izvršavanje prema njemu kakve grube nepristojnosti“ (čl. 99) godine 1929. predviđena kazna „zatvorom ili novčano“, dok je odredba od 3. svibnja određivala „zatvor najmanje tri godine“. Ili, za „javno iznošenje lažnih tvrdnji u namjeri da izloži poruzi ili prezrenju državne ustanove ili zakone“ bila je 1929. godine predviđena kazna „zatvora do dve godine ili novčano do 20.000 dinara“, a odredbom od 3. svibnja 1941. „zatvorom najmanje tri godine“.¹⁴

Članak 98. zakona iz 1929. je za „udruživanje da bi se nasilno uništio državni poredak“ predviđao kaznu „ro-bije do 10 godina ili strogog zatvora i gubitka častnih prava“, dok se temeljem odredbe od 3. svibnja 1941. za ta djela išlo na prijeki sud i dobivala smrtna kazna. Osim toga, odredba od 3. svibnja proširila je popis djela za koja se moglo osuditi na smrt: „za pisanje, izdavanje, tiskanje, raspačavanje knjiga, novina, proglaša i letaka ... kojim se poticalo na nasilje i ugrožavanje javnog mira... za pismenu ili usmenu propagandu ili uvjeravanje drugih, da treba promijeniti politički ili društveni poredak... organiziranje, potpomaganje ili postajanje članom kakova društva, koje bi imalo za svrhu širenje komunizma, anarhizma, terorizma“. Čak se trebalo kazniti smrću i „izdavanje u zakup ili na ma koji način ustupanje zgrada ili prostorija za skupljanje osoba“ koje bi imale za cilj kvalifikacije koje su sankcionirane.¹⁵

Zakonska odredba za obranu naroda i države od 17. travnja 1941. samo se u trećoj točki bavila „izvanrednim narodnim sudovima“, odnosno – samo je određeno da ih „ministar pravosuđa (dakle, Mirko Puk) po potrebi osniva“. Zakonskom odredbom o prijekim sudovima koju je 17. svibnja potpisao poglavnik Pavelić „izvanredni narodni sudovi“ su zapravo prerasli u „prijeke sudove“ (iako je formalno ta odluka donesena 23. svibnja). *Zakonska odredba o prijekim sudovima* predviđala je samo jednu kaznu – smrtnu: „Ako optuženik bude pro-

glašen krivim, prijeki sud ima izreći kaznu smrti strijeljanjem.” Na presudu “nije dopušten nikakav pravni lijek, a molba za pomilovanje nema odgodne moći”. Kazna se imala izvršiti “nakon tri sata od časa proglašenja presude”.¹⁶

Jasnoća kojom su 17. svibnja proglašene odredbe o prijekim sudovima dijelom su rezultat nezadovoljstva ustaškog vrha neodlučnošću koje su u nekim situacijama proteklih dana pokazali njihovi ljudi „na terenu”: u Hrvatskom Blagaju, u kanjonu Korane, u noći 5. na 6. svibnja 1941, nepoznati su počinitelji ubili pet članova obitelji Mravunac. Istražni sudac iz Slunja Nikola Lasić i kotarski predstojnik Eduard Lenčerić s uviđaja 6. svibnja ujutro izvijestili su o “grabežnom umorstvu nepoznatih počinitelja”, ali su slunjski ustaški dužnosnici dr. Nikola Zdunić i Gerhard-Đeranda Jelečanin izrazili sumnju da se radi o “političkom zločinu, kojeg su vjerojatni počinitelji četnici iz Veljuna i okolice”. Iako počinitelj ni tada, a ni kasnije nije pronađen, šef svih ustaških policijskih službi Eugen Dido Kvaternik, jedan od glavnih kотаča u uspostavi državnog terora tih mjeseci, u Zagrebu je već “znao” da se radi “o đurđevdanskoj pobuni” kordunskih Srba protiv NDH. Odmah je iz Zagreba u Hrvatski Blagaj uputio svoga najbližeg pouzdanika Ivicu Šarića i zajedno s njim Vjekoslava Maksa Luburića s desetinom ustaških povratnika. Pod njihovim nadzorom lokalni su blagajski ustaše i oružnici iz Veljuna i Primišlja do navečer 6. svibnja pohapsili oko 520 Srba iz okolnih sela. U međuvremenu, Eugen Dido Kvaternik je iz Zagreba vukao konce. Jako mu se žurilo i nastojao je stvoriti “legalitet”.

U kasnim večernjim satima 6. svibnja, ministar Puk u telefonskom je razgovoru naredio tajniku karlovačkog Ustaškog stana, dr. Vladimiru Židovcu, da među karlovačkim pravnicima, provjereno “dobrim Hrvatima”, izabere pogodne osobe za sastav Izvanrednog narodnog suda, koji će na osnovi Zakonske odredbe o obrani naroda i države od 17. travnja hitno suditi osumnjičenim Srbima za teški politički zločin u Hrvatskom Blagaju. Sutradan ujutro petorica karlovačkih pravnika otišla je u Blagaj gdje su našli mnoštvo uhapšenih i navodno osumnjičenih ljudi, koji su već bili “u žalosnom stanju, prebijeni i očigledno mučeni”. Istražni sudac Nikola Lasić ponovio je pred Sudom mišljenje da nema nikakvih dokaza o počiniteljima ni o politički motiviranom zločinu i ostao je kod svojeg izvještaja o “grabežnom umorstvu nepoznatih počinitelja”. Predstavnik Ravnateljstva za javni red i sigurnost Ivica Šarić zahtijevao je od Suda

da odmah utvrdi politički motiviranu pobunu Srba, a njegova će služba naknadno izraditi elaborat s dokaznim materijalom. Iako su svi članovi Suda bili već provjereni suradnici ili simpatizeri nove ustaške vlasti, nakon kraćeg su vijećanja odlučili odgoditi raspravu dok se ne prikupe dokazi i već u 10 sati prije podne bili su na putu za Karlovac.

Međutim, Dido Kvaternik nije trpio nikakve odgode. Već istog dana, 7. svibnja navečer, njegov prijatelj iz emigracije Vlado Singer, u svojstvu predstojnika osobnog odjela Glavnog ustaškog stana, sastavlja novi Izvanredni narodni sud, koji u Hrvatskom Blagaju neće odgađati raspravu, već “suditi ustaški”. Ujutro, 8. svibnja, ministar Puk potpisao je odluku o novom sastavu Suda te su se njegovi članovi istoga dana našli u blagajskoj školi. Preslušali su više desetaka ljudi za koje je bilo podataka da su politički aktivni ili bilo na koji drugi način istaknuti: jedan svećenik, bivši predsjednik općine, aktivisti prorežimske stranke, navodni članovi četničkog udruženja, prononsirani komunisti. Napokon su 9. svibnja poslije podne 32 osumnjičenika osudili na smrt strijeljanjem “zbog pokušaja četničkog ustanka protiv NDH i ubojstva hrvatske obitelji Mravunac”. Za preostalih blizu 500 uhićenih sud je konstatirao da nema dokaza za presudu.

Šarić i Luburić bili su krajnje nezadovoljni odlukama Suda koje su, prema njihovu mišljenju, bile manjkave. Kad je predvečer 9. svibnja ispraćao suce, Luburić je pred svjedocima izjavio da “nisu sudili ustaški”, da bi i njima (tj. sucima) trebalo “ustaški suditi” i da će sad on sam morati “obaviti posao”, što su njegovi ljudi ubrzo i učinili.¹⁷

Dakle, kako bi se izbjegle bilo kakve nejasnoće u postupanju prijekih sudova, kako bi oni odsada „sudili ustaški”, uredba od 17. svibnja utvrđuje taksativno za koja će se djela na prijekim sudovima suditi, odnosno što će se i na koji način preuzeti odredba Krivičnog zakonika proglašenog 27. siječnja 1929. godine.¹⁸ Dakle, odredbom od 17. svibnja preuzimaju se formulacije iz 12 godina starog jugoslavenskog zakona i to: kažnjava se osoba „u gomili koja učini nasilje prema licima ili stvari ošteti ili opljačka” (čl. 154), za ubojstvo s predumišljajem ili svirepo ubojstvo (čl. 167, odredba 1 i 2), zbog paljevine (188 i 189), zbog detoniranja „rasprskavajuće naprave” (191), zbog činjenja „opšte opasne radnje” (201), zbog dovođenja „u opasnost saobraćaja” ili njegova „ometanja” ili „sprečavanja” (206, 207-1 i 209), za razbojništvo ili iznudu (326-328). Međutim, dok se

1929. ta djela kažnjavaju vrlo različitim kaznama, od općeg naputka da se „kažnjava robijom“ do preciznijeg propisivanja kazne od „najmanje tri godine“, pa sve do „većite robije“ i, najrjeđe, smrtno kazne, odredbama od 17. svibnja 1941. za sva se ta djela bez razlike propisuje smrtna kazna te je, osim toga, propisano da se postupci provode pred prijekim sudovima. Nasuprot tome, sudski su se postupci 1929. i kasnijih godina provodili po sudskom postupku koji je sadržavao barem neke od elemenata legitimnosti. Vrlo je karakteristično da su vlasti NDH spremno preuzimale članke 167, 201. i 207. zakona iz 1929. godine, ali su iz njih ispuštane odredbe o djelu „na mah“ ili „iz nehata“, očigledno kako bi suce na prijekim sudovima lišile mogućnosti ili potrebe da se detaljnije bave kvalifikacijom djela za koja su sudili i da eventualno trebaju razmišljati o ublažavanju kazne.

Nova faza u radikalizaciji zakonske regulative događa se potkraj lipnja, u danima po napadu Reicha na SSSR (22. lipnja), prvih masovnih hapšenja i deportacija Židova i priprema za masovno iseljavanje Srba (u Zagrebu 5. srpnja, u drugim dijelovima NDH 10. i 11. srpnja): u zakonskoj odredbi o dopuni odredbi o Pokretnom prijekom sudu od 24. lipnja 1941.¹⁹ odredbe po kojima se na prijekom sudu moglo suditi proširene za ona djela koja su se u zakonu iz 1929. nazivala „djelima protiv kralja i države“ (čl. od 91. do 98a. Krivičnog zakona iz 1929). Preuzete su i neke druge odredbe iz 1929. godine: onoga „ko javno izlaže poruzi ili prezrenju Vladaoca, njegova prava, zakoniti red nasleđa ili postojeći oblik vladavine“ (čl. 100) „vreda Kralja“, njegovu obitelj i najbliže suradnike (čl. 307) po zakonu iz 1929. bila je predviđena kazna „do tri godine zatvora“ ili „najmanje dva meseca“, a po odredbama iz lipnja 1941. za sve je te prijestupe bila predviđena smrtna kazna. Iako odredba iz 1941. detaljnije ne obrazlaže, očigledno su se odredbe o sankcioniranju „poruge ili prezrenja Vladaoca“, „vređanju Kralja“ i njegove okoline, itd., sada odnosile na Poglavnika i vrh ustaškog režima.

Odredbom od 24. lipnja NDH je preuzela i drugu alineju čl. 307. po kojoj se sudilo i onoga „ko javno izlaže poruzi ili prezrenju zakonom priznate pravne ustanove: porodicu, brak i svojinu“, ali, ustaški je režim i za ta djela odredio kaznu smrti. Na prijekom je sudu trebalo suditi i zbog „nanošenja povrede tela i zdravlja ili zlostavljanja državnog službenika“ (čl. 128 iz 1929. godine).

Kako su se sve te odredbe mogle vrlo arbitrarno tumačiti (jer što to znači „javno izlagati poruzi ili prezre-

nju porodicu, brak i svojinu“?), a kasnija iskustva govore da se i jesu arbitrarno tumačile, to znači da je i po zakonskoj osnovi nakon 24. lipnja 1941. praktički svatko mogao doći pred prijeki sud i biti osuđen.

Pedantni Mirko Puk i njegovi suradnici su 17. svibnja predvidjeli da se na prijekim sudovima sudi i za neka djela iz čl. 209 zakona iz 1929. godine. Kako su ti 12 godina stari zakonski članci predviđali i nehatni oblik krivnje, zakonskom odredbom od 24. lipnja Puk i suradnici utvrdili su da se nehat na prijekim sudovima ne uvažava. Da li se radilo o previdu koji je učinjen 17. svibnja, pa ga se to 24. lipnja željelo (moralo) ispraviti, ili se planirano pooštravalo zakonske odredbe, ostaje nejasno.

Sljedećih dana Puk u vehementnom ritmu nastavlja nadopunjavati odredbe o prijekim sudovima – tekstem objavljenim 26. lipnja utvrđeno je da se na prijekim sudovima može suditi i za falsificiranje taksenih, poštanskih ili trošarinskih maraka ili „za njihovo preinačivanje da mu da izgled veće vrednosti“ (čl. 225 zakona iz 1929. godine),²⁰ a samo dan kasnije i za pravljenje drugih falsifikata, uključujući dokumente te za falsificiranje novca. Dakle, i za ova djela sada se predviđa smrtna kazna, što je najveće pooštrenje u odnosu na zakon iz 1929. godine, koji je za neka od ovih djela predvidio tromjesečni zatvor ili samo novčanu kaznu (čl. 225-241).²¹ To je značilo da je za bilo koje kazneno djelo iz Kaznenog zakona iz 1929. bilo od lipnja 1941. moguće izricanje smrtno kazne.²²

Ministar Puk tih dana potpisuje i odredbu o sucima u kojoj strogo legalistički normira proceduru njihova izbora te predviđa da svi izabrani moraju imati sudačko iskustvo.²³ Dakle, kako imati nužno sudačko iskustvo, a istovremeno ne „surađivati“ s dotadašnjim jugoslavenkim režimom (ma što izraz „surađnja“ značila), kada se sudačko iskustvo moglo u prethodne 23 godine steći samo u jugoslavenskom monarhističkom pravosuđu? Bilo je vjerojatno vrlo malo onih koji su izašli iz državne službe 1918. te i 1941. bili u snazi da u nju, kao apsolutno podobni, opet uđu (jedan od rijetkih primjera tome je vojskovođa Slavko Kvaternik). Pod kakvim su pritiskom bili neki od tih ljudi svjedoči i slučaj istaknutog odvjetnika, jugoslavenskog ministra trgovine i predsjednika Senata Želimira-Željka Mažuranića (1882. – 1941.), koji se ubio 6. srpnja, u jeku deportacija Židova i Srba. Prema riječima španjolskoga konzula Álvара Silvele de la Viesca y Casadó odlučio se na taj čin jer „Pavelić i suradnici ne primaju sve one koji su, premda

oduviijek istaknuti Hrvati, u prošlosti bili na važnim položajima i vezani uz jugoslavensku zajednicu²⁴. Puk je bio inteligentan i vješt pravnik te je znao da situacije u kojima režim može arbitrarno odlučivati o nečijoj sudbini stvara i idealnu situaciju u kojoj će dotični postati poslušnik bez ostatka.

Vlasti su rado upošljavale ljude iz bivšeg režima – za ravnatelja Redarstvenog ravnateljstva za grad Zagreb već je potkraj travnja postavljen Marijan Nikšić, koji je od 1928. radio u policijskom aparatu Kraljevine Jugoslavije, ali se od 1938. već izjašnjavao za hrvatsku opoziciju te je nakon uspostave Banovine Hrvatske 1939. postao šef policije u Šibeniku i potajno iskazivao simpatije za ustaški pokret.²⁵ Nikšić je 8. svibnja potpisao odredbe o iseljavanju Židova i Srba iz sjevernih dijelova grada i o ograničenju njihova kretanja po gradu.²⁶ U zagrebačkom Redarstvenom ravnateljstvu za židovska je pitanja bio nadležan viši redarstveni savjetnik dr. Ivan Britvić, također dugogodišnji policijski službenik u Kraljevini Jugoslaviji, koji je, baš kao i Nikšić, od 1938. počeo iskazivati sklonosti prema nacionalno orijentiranoj hrvatskoj opoziciji. Odmah je u travnju 1941. postao viši savjetnik, zatim i predstojnik Političkog odsjeka u Redarstvenom ravnateljstvu za grad Zagreb,²⁷ pa je s tog položaja pokrenuo prikupljanje kontribucije.²⁸ Po svemu sudeći, međutim, Eugen Dido Kvaternik nije imao dovoljno povjerenja u ljude iz starog policijskog aparata, pa je vrlo brzo počeo stvarati paralelnu policiju – Ustaško redarstvo.²⁹

Da se vratimo stvaranju zakonske regulative: dakle, početkom srpnja, kada su učestali masovni ustaški zločini, a stanje u državi postajalo sve nestabilnije, ministru Puku više nisu bile dovoljne odredbe šestojanuarskog zakona iz 1929. godine. Prvo je 5. srpnja proširio moguće stavljanje pred prijeviki sud i na one „koji pisanjem, tiskanjem, izdavanjem ili širenjem knjiga, novina, proglaša, letaka ili slika ili na bilo koji drugi način vrše promičbu ili ide za tim, da stvori uvjerenje ili raspoloženje kod drugih, da se neki dio NDH odcijepi iz cjeline, ili kao samostalna država, ili da se spoji s kojom drugom državom, ili da se promijeni današnje državno uređenje, ili da se promijeni politički ili društveni poredak u državi, ili da se uguši ustaški pokret“. Nije jasno što to znači „promičba da se neki dio NDH odcijepi iz cjeline“ i slične, osim što se pod te odredbe mogao podvesti defetizam Dalmatinaca i Primoraca kada su shvatili što su donijeli Rimski ugovori. Osim toga, trebalo je suditi i onome koji „pisanjem, tiskanjem ili širenjem letaka, sli-

Sl. 2. Oglas o izvršenoj smrtnoj kazni nad skupinom karlovačkih komunista 7. kolovoza 1941.

ka, proglaša ili novina, ili inače iznosi ili pronosi lažne tvrdnje s namjerom, da izvrgne ruglu ili preziru državne ustanove ili društveni poredak u državi ili ustaški pokret ili postrojbe...” kao i onima „koji drže kod sebe letak, knjigu ili novine, koje svojim sadržajem vrše promičbu komunizma ili koje sadržavaju kakvo drugo kažnjivo djelo proti obstanu države ili njezinu uređenju... proti Poglavniku ili ustaškom pokretu“.³⁰

U međuvremenu je, 4. srpnja ili nekoliko dana kasnije, preko radio-stanice koju su izradili braća Josip i Stjepan Engel u Tuškanovoj ulici u Zagrebu navodno objavljen proglas CK KPJ “narodima Jugoslavije na oružani ustanak”. Bez obzira što je čujnost te radiostanice bila vrlo mala i što ju je vjerojatno vrlo malo ljudi moglo čuti, nema sumnje da su ustaške policijske i obavještajne službe čule poziv, ali barem prvih dana nisu znale otkuda je on odaslan, niti tko ga je poslao. Po svemu sudeći, dugo vremena nisu uopće sumnjivale Engelope za komunističku djelatnost i rad na radio-stanici, ako su uopće ikada saznali što su Engelovi radili. Naime, braća Engel su ubrzo pohapšeni i deportirani u Jasenovac te su tako podijeli sudbinu mnogih zagrebačkih Židova, koji su tih tjedana masovno hapšeni i deportirani.³¹ Pa ipak, čini se da su upravo zbog poziva koji su odaslati s radio-stanice Engelopih (jer podataka o emitiranju drugih

radio-stanica nema) 10. srpnja Puk i Pavelić potpisali novo proširenje uredbe – naime, prijekim sudom prijetilo se onima koji „slušaју vijesti krugovalnih postaja“ iz neprijateljskih država ili su „neprijateljske nastrojene prema postojećem poretку u NDH“, onima koji „izražuju krugovalne postaje“.³²

Puku je stalno bilo na pameti da svom poslu da legitimitet, drugim riječima, i da naglasi pravni kontinuitet. Tako je 12. srpnja zajedno s Pavelićem potpisao novu „zakonsku odredbu o promjenama u kaznenom zakonu iz 1929. godine“ kojom je odredio da za špijuniranje vojnih postrojenja, ekonomsku špijunažu, davanje informacija strancima (zakonski članci 109, 110, 114), umjesto „strogog zatvora“, „zatvora od najmanje godinu dana“ ili dužih kazni, svugdje dolazi riječ „smrću“.³³ Potom su 1. kolovoza zakonskom odredbom pojašnjene okolnosti pod kojima se može doći na prijekli sud zbog „uvrede i klevete“.³⁴

Kako se do polovice rujna opskrba živežnim namirnicama dramatično pogoršala, tako su 22. rujna Pavelić, Puk i Žanić potpisali novu „Zakonsku odredbu o proširenju nadležnosti priekog suda i pokretnog priekog suda“ koja izriekom određuje da će se pred taj sud staviti „proizvoditelj... koji na propisani način ne preda viškove pšenice... mlinar... pekar... trgovac“, potom „mesar, kobasičar i suvičar koji prodaje meso, mast, slaninu ili mesne proizvode uz višu cieniu, nego li je određena“ te time „otešćava svojim poslovanjem redovitu ili urednu opskrbu pučanstva“. Popis potencijalnih zločinaca time se ne iscrpljuje, jer su se na prijekom sudu po raznim osnovama mogli naći i razni državni službenici i mnogi drugi. U završnim člancima odredbe od 22. rujna zaključuje se da će „pred prieki sud odnosno pred pokretni prieki sud biti stavljen svatko tko na bilo koji način povriedi ili ugrozi gospodarske životne prohibitke hrvatskoga naroda ili društvenoga poredka, pa makar djelo ostalo u pokušaju“ te i onaj „koji potiče, navodi ili pomaže izvršenje kojeg kažnjivog djela, predviđenog u ovoj zakonskoj odredbi“.³⁵ Upadljiva je sličnost ovog članka s dijelom „Zakonske odredbe za obranu naroda i države“ koju je Pavelić potpisao 17. travnja („tko na bilo koji način povriedi ili je povriedio čast i životne interese hrvatskoga naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo u pokušaju...“), samo je tekst ispisan korijenskim pravopisom te je internacionalizam „interes“ zamijenjen riječju „probitak“. Naposljetku, zaključuje se kako „za sva kažnjiva djela, navedena u ovoj odredbi, određuje ... kazna

smrti strijeljanjem“. Bilo je to već izričito naglašeno i u Pavelićevu proglasu od 17. travnja, kao i u drugim odredbama u kasnijim mjesecima, ali je režim očigledno želio iskazati svoju odlučnost da sve eventualne prekršitelje zakona primjerno kazni, pa je tekst ove zakonske odredbe ponavljao.

Sve u svemu, kako je vješti pravnik Mirko Puk neki puta nejasno formulirao kaznena djela zbog kojih se moglo ići pred prijekli sud, broj onih koji su se na njemu mogli naći bio je iznimno velik – očigledno je to mogao biti svatko zbog neke kritičke riječi, zbog toga što je slučajno ili namjerno zadržao neku nepodobnu tiskovinu, zbog držanja neke robe.

Priekli sudovi i pokretni priekli sudovi bili su osniva ni onim redom kako je to nalagala situacija – za područje sudbenog stola u Zagrebu i Gospiću 27. svibnja, jer su i Zagreb, a i Lika, bili u centru pažnje (masovne deportacije i zločini počeli su upravo u Zagrebu i Lici). U Petrinji je priekli sud osnovan 3. lipnja, u Tuzli 7. lipnja, u Bihaću 17. lipnja, u Osijeku 26. lipnja, itd.³⁶ Za područje srednje Bosne, dakle za prostor „od Bihaća preko Dervente sve do Sarajeva“ priekli je sud osnovan 14. srpnja.³⁷ Za područje Sanskog zdruga osnovan je 4. kolovoza, baš u danima kada se na širem prostoru rasplamsao ustanak.³⁸

Potvrda da su priekli sudovi osnivani u skladu s procjenom koliko bi potencijalnih ili stvarnih neprijatelja moglo doći pred njih, jest i dopis Bahrije Kadića, velikog župana Velike župe Pliva i Rama koji 4. rujna traži uspostavu priekoga suda na području svoje velike župe.³⁹ Kako je to doba kada se na tom području ustanak razmahao, očigledno je izvođenje pred priekli sud bila procedura po kojoj se on želio obračunati s uhvaćenim ustanicima.

Potkraj kolovoza je izmijenjena odredba kaznenog zakona iz 1929. po kojoj se smrtna kazna trebala izvršavati strijeljanjem, a ne kao u kraljevskoj Jugoslaviji, vješanjem.⁴⁰ Iako su i ustaše izvršavale kaznu smrti vješanjem, uobičajenije je bilo strijeljanje koje je, uostalom, i određeno kao način izvršenja kazne već odredbom o osnivanju izvanrednih narodnih sudova od 17. travnja. Opet je perfekcionistički organizirani pravnik Mirko Puk želio imati pokriće za notornu činjenicu: strijeljanje je bilo lakše izvesti – na bilo kojem mjestu, dok je za vješanje trebalo izgraditi vješala, što se nije moglo učiniti ni brzo ni jednostavno.

U prosincu je ipak donesena zakonska odredba kojom „u lakšim slučajevima može prieki sud umjesto

smrtne kazne izreći kaznu tamnice najmanje od tri godine". Na prvi pogled, čini se da se radi o ublažavanju sustava terora, ali su i takvi "trogodišnjaci" bili su deportirani u logore i tamo mnogi bili ubijani.⁴¹ Štoviše, izgleda da su neki od njih bili prvi koji su likvidirani, kako ne bi mogli doživjeti dan oslobođenja – primjerice, navodno je u lipnju 1942. godine stigao u Jasenovac transport od oko 300 "trogodišnjaka" koji su odmah otpremljeni na Gradinu, "gdje su ih Cigani pobili".⁴² Dana 22. i 23. kolovoza iste godine u Staru Gradišku stigle su "trogodišnjakinje", između njih i Zagrepčanke Margareta i Stela Berger, te su, po svemu sudeći, ubijene isti dan.⁴³

U početku je najviše žrtava prijevika sudova bilo baš među Židovima i Srbima kako bi se zaštitili "čast i interes hrvatskog naroda", ali su pred prijeke sudove ubrzo, a naročito od početka srpnja (pošto su 5. i 7. srpnja objavljive-

ne nove zakonske odredbe) počeli dolaziti i svi oni koji su izražavali nezadovoljstvo ustaškim režimom ili su bili osumnjičeni da su pripadnici komunističkih grupa. Dokumentacija sačuvana pri Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja odnosi se samo na slučajeve koji nisu odmah "rješavani", ili na one koji su na različite načine dospjeli u postupak pomilovanja. Takvih ima više od stotinu, ali su uglavnom iz kasnijih godina, a ne iz 1941. godine.⁴⁴

Donošenje zakonskih odredbi koje su *de facto* legalizirale uspostavu sustava terora bilo je samo jedan od procesa koji su direktno pridonijeli razbuktavanju ratne tragedije na hrvatskom i širem jugoslavenskom prostoru, kao i društvenom i ekonomskom slomu koji se dogodio u sljedećim mjesecima. Bez poznavanja tog elementa u kompliciranim zbivanjima 1941. godine, bilo bi ta vremena teško shvatiti u njihovoj cjelovitosti.

¹ U Grubišnom Polju i okolici uhapšeno je 26/27. travnja 1941. godine 530 Srba i odvedeno u logor Danica kod Koprivnice, potom u gospićki sustav logora, pa do Stare Gradiške i Jasenovca, odakle se malo tko vratio. Takav slijed događaja, uključujući i broj uhićenih i deportiranih, potvrđuju narednih tjedana i mjeseci brojni dokumenti koje izdaju državna tijela NDH – npr., iz Porezne uprave Grubišno Polje u Zagreb javlja se da je "27. travnja Dušan Čupović odveden u nepoznatom pravcu zajedno s još 500 uhapšenih pravoslavaca iz Grubišnog Polja" (HDA, fond 215, MDR, Opći odjel, 21366/1941). Početkom svibnja, u samo dvije noći, na mnogim mjestima u Hrvatskoj i BiH ubijene su prve grupe Srba. U Banjoj Luci 4. i 5. svibnja uhapšena su petnaestorica bogatijih odnosno „uglednijih“ Srba, među njima i banjolučki episkop Platon Jovanović koji je potom ubijen i bačen u Vrbas. U Glini je iste noći uhapšena skupina učitelja, pravoslavnih svećenika i bivših podoficira te su otpremljeni u nepoznatom pravcu i zauvijek nestali, kao žrtve prvoga grupnog ubojstva u tome kraju. U Lici je glasovita Macolina jama progutala prvih 26 žrtava, prve srpske uhićenike iz Gračaca i okolice. Tih su dana dvije ustaške kolone iz Petrinje haračile po srpskim selima Banije i izvršile prva javna smaknuća nekoliko viđenijih seljaka. Tog istog, 5. svibnja, dogodila su se i prva ubojstva u Zagrebu. U noći od 5. na 6. svibnja u Karlovcu ubijena su tri Srbina, od kojih je jedan bio ugledni odvjetnik Milan Vujičić, istaknuti član SDK-a i promotor suradnje s Hrvatima, po supruzi Hrvatici rodbinski povezan s osobama u vrhu vlasti.

Sinkroniziranost nasilja, očigledno dirigitiranog iz jednoga centra, objašnjava datum: prema pravoslavnom kalendaru, 6. svibnja je Đurđevdan, a prema poznatoj je uzrečici iz

srpske tradicije "Đurđev danak – hajdučki sastanak", tradicionalno su, već stoljećima, oko toga dana, kako je postajalo toplije, hajduci kretali u šumu, a četnici odlazili u četovanje (to je, istovremeno, bila u doba monarhističke Jugoslavije državna manifestacija). Dido Kvaternik i Pavelić nisu se bojali da bi se neki Srbi na Đurđevdan zaista negdje mogli hajdučki sastajati, već je datum prvih ubijanja odabran kao simbolički, najpogodniji za demonstraciju sile i utjerivanje straha u lokalne srpske zajednice koje pogibijom svojih vodećih ljudi ostaju zbunjene i obezglavljene. Dio razloga zbog kojih nakon likvidacija u svibnju i kasnije ne izbija pobuna, pa čak nema ni šireg nezadovoljstva leži vjerojatno dijelom i u činjenici da se o ubojstvima u udaljenim krajevima saznavalo vrlo sporo, a da je jedan dio onih koji su odvođeni pojedinačno ili u malim grupama često „narodu bio ne simpatičan“.

Tog istoga dana, 6. svibnja, u Hrvatskom Blagaju (nedaleko Slunja) nepoznate su osobe ubile jednog mlinara hrvatske nacionalnosti i četiri člana njegove obitelji. Tri dana kasnije uslijedio je masovni pokolj oko 400 srpskih seljaka iz obližnjeg sela Veljuna i okolice te 13. svibnja ubojstvo najmanje 260 Srba u Glini za koje već nije bilo ni nekog neposrednog povoda. Taj je zločin bio povod nadbiskupu Stepincu da u pismu Paveliću prvi put izrazi negodovanje zbog takvih ustaških nedjela; vidi, opširno, Slavko GOLDSTEIN, 1941. godina koja se vraća, Zagreb 2007., 85–113; Ivo GOLDSTEIN, Hrvatska 1918–2008., Zagreb 2008., 264–265; Ivo GOLDSTEIN, Jasenovac, Zagreb 2018., 43–60.

² I. GOLDSTEIN, Hrvatska 1918–2008., 253. i d.; vidi i Ivo GOLDSTEIN, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“, u: Vojetov zbornik, Ljubljana 2006., 595–605.

- ³ Nikolina SRPAK, *Kazneno pravo u doba NDH 1941.-1945., Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* (Zagreb), vol. 13, br. 2006., 1117-1144, 1118.
- ⁴ Siniša LAJNERT, „Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941. – 1945.)“, *Arhivski vjesnik* 46, Zagreb 2003., 103-104.
- ⁵ Nikica BARIĆ, „Šibenik pod upravom NDH“, u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005., 73-102.
- ⁶ Narodne novine, Zagreb, 16. IV. 1941.
- ⁷ O značenju termina *Volksgemeinschaft*, koji svoj ustaški pandan nalazi u terminu *narodna zajednica*, vidi, Ivo GOLDSTEIN i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., 5.
- ⁸ Richard J. EVANS, *The Third Reich in Power*, New York 2005., 68-80; Richard J. EVANS, *The Third Reich at War*, New York 2008., 514.
- ⁹ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, god. I, ur. J. Junašević i M. Šantek, Zagreb 1942., 15; *Hrvatski narod*, Zagreb, 18. IV. 1941.; *Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. P. Požar, Zagreb 1995., 149; Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, Zagreb 1990., 28.
- ¹⁰ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 62, 69; Narodne novine, Zagreb, 8. V. i 10. V. 1941.
- ¹¹ Narodne novine, Zagreb, 30. IV. 1941.; I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, na raznim mj.
- ¹² N. SRPAK, *Kazneno pravo u doba NDH*, 1118.
- ¹³ I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 8.
- ¹⁴ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 53-55; Narodne novine, Zagreb, 3. V. 1941.; Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 165.
- ¹⁵ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 54; Narodne novine, Zagreb, 3. V. 1941.
- ¹⁶ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 104, 114; Narodne novine, Zagreb, 20. i 24. V. 1941.; *Ustaša, Dokumenti*, 182-183; Antun MILETIĆ, *Koncentracijski logor Jasenovac*, knj. 1, Beograd -Jasenovac 1986., 50-51; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb 1977., 159-160; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest NDH, kratak pregled*, Zagreb 1994., 155-157.
- ¹⁷ Vidi, opširno, Slavko GOLDSTEIN, 1941. – godina koja se vraća, 97-104.
- ¹⁸ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 104; Narodne novine, Zagreb, 17. V. 1941.; Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 157-186.
- ¹⁹ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 196-197; Narodne novine, Zagreb, 24. VI. 1941.
- ²⁰ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 213-214; Narodne novine, Zagreb, 26. VI. 1941.
- ²¹ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 217; Narodne novine, Zagreb, 27. VI. 1941.
- ²² N. SRPAK, *Kazneno pravo u doba NDH*, 1132.
- ²³ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 117-119; Narodne novine, Zagreb, 26. V. 1941.
- ²⁴ Karlo BUDOR, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, zbornik dokumenata, Zagreb 2013., 62.
- ²⁵ *Tko je tko u NDH*, 296-297.
- ²⁶ *Hrvatski narod*, Zagreb, 9. V. 1941.; vidi i I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 198.
- ²⁷ HDA, Obrađena i mikrosnimljena dokumentacija 301990, 1-2.
- ²⁸ I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 162-172.
- ²⁹ Leopold KOBSA, „O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH“, u *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, zbornik radova, sv. II, Zagreb 1971., 247.
- ³⁰ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 247; Narodne novine, Zagreb, 5. VII. 1941.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 161-162; Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, 29-30.
- ³¹ Priča nije sasvim uvjerljiva i očigledno ju je poslijeratna komunistička historiografija predimenzionirala. Naime, sastanak užeg sastava Politbiroa CK KPJ na kojem je donesen zaključak o pokretanju ustanka završio je 4. srpnja u 6 sati navečer u Beogradu, a proglas je napisan tek poslije toga (V. Dedijer, *Dnevnik*, prvi deo, Beograd 1945., 22). Stoga je sasvim nemoguće da su taj ”poziv na ustanak” Engelovi mogli čitati već 4. srpnja. Vjerojatno su čitali neki raniji proglas CK ili su ”poziv na ustanak” čitali tek koji dan kasnije. Vidi i Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 252, RUR, Ž. odsj., 27754; Jevrejski historijski muzej u Beogradu (JIM), fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67; Đ. Pavlović, „Narodni heroj Josip Eng, tvorac prve tajne radiostanice za NOB“, u: *Jevrejski almanah 1957/8.*, Beograd 1958., 122-128; cjelovito; I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 517.
- ³² Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 255-256; Narodne novine, Zagreb, 10. VII. 1941.
- ³³ Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 165-166; Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 259; Narodne novine, Zagreb, 12. VII. 1941.
- ³⁴ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 338; Narodne novine, Zagreb, 1. VIII. 1941.; vidi i Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 179-180.
- ³⁵ Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 640-642; Narodne novine, Zagreb, 23. IX. 1941.
- ³⁶ Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, II, Zagreb 1941., 3, 4, 60, 171, 199, 297-298; Narodne novine, Zagreb, 27. V., 4. VI. 1941.

³⁷ Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, III, Zagreb 1941., 171–172; Narodne novine, Zagreb, 15. VII. 1941.

³⁸ Arhiv Historijskog muzeja BiH (AHMBiH), NDH, GU, 762.

³⁹ HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 27, Predsjednički ured, br. 29302, god. 1941.

⁴⁰ Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 159; Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 482; Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, V, Zagreb 1941., 77; Narodne novine, Zagreb, 26. VIII. 1941; vidi i N. SRPAK, *Kazneno pravo u doba NDH*, 1120..

⁴¹ Narodne novine, Zagreb, 13. XII. 1941.; Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, I, Zagreb 1941., 1038.

⁴² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 774; vidi i svjedočenje Gabrijela Wintera, u: A. MILETIĆ, *Koncentracijski logor Jasenovac*, knj. 3, Beograd ; Jasenovac, 1987., 227.

⁴³ Svjedočenje dr. Teodora Grünera (1913–2016), vidi i I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 321; I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, 229–231.

⁴⁴ HDA, fond 218, MPB NDH, Odjel za pravosuđe, kut. 417–419.